

RAYMOND KÉVORKIAN • Ermeni Soykırımı

RAYMOND H. KÉVORKIAN Tarihçi. Doktorasını Université de la Sorbonne, Paris IV'te tamamladı. HDR, Institut Français de Géopolitique'te (Université Paris VIII, Saint-Denis) araştırma direktörüdür. (Lévon Nordiguan ve Vahé Tachjian ile birlikte) *Les Arméniens, 1917-1939, la quête d'un refuge*, Paris, Réunion des Musées Nationaux, 2007; *Le Génocide des Arméniens*, Paris: Odile Jacob, 2006; (Y. Ternon ile birlikte), *Mémorial du génocide des Arméniens*, Paris, Le Seuil, 2014; (H. Bozarslan ve V. Duclert ile birlikte), *Comprendre le génocide des Arméniens*, Paris, Tallandier, 2015 son dönemde yayımlanan eserleridir. Küratörlüğünde düzenlenen sergiler ise şunlardır: *Arménie, entre Orient et Occident* (Bibliothèque nationale de France, 1996); *Ani, capitale de l'Arménie en l'an mil* (Pavillon des Arts, Paris-Musées/UGAB, 2001); *Reconstruire la nation, les réfugiés arméniens au Proche-Orient et en France* (Cité Nationale de l'Histoire de l'Immigration, 2007-2008); *Arménie 1915* (Hôtel-de-ville de Paris, 2015).

Le Génocide des Arméniens

© 2006 Odile Jacob

İletişim Yayınları 2131 • Tarih Dizisi 93

ISBN-13: 978-975-05-1728-0

© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Ahmet Insel - Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Suat Aysu

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Bir tehcir konvoyu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Merve Öztürk - Ayla Karadağ - Emre Bayın

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

RAYMOND KÉVORKIAN

Ermeni Soykırımı

Le Génocide des Arméniens

ÇEVİREN *Ayşen Taşkent Ekmekci*

İÇİNDEKİLER

Giriş	15
Teşekkürler.....	21
Yayıncının Notu	23

BİRİNCİ KISIM

Birlikte Muhalefet Yapan Jön Türkler ve Ermeniler (1895-1908)

1 Abdülhamid ve Osmanlı Muhalefeti	27
Avrupa'daki Jön Türkler ve Ermeni Militalar, 1895-1901.....	30
Jön Türk Koalisyonu: Oluşan Bir İdeoloji.....	47
Prens Sabahaddin'in Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti: Ermeni Komitelerinin Partneri, 1902-1907.....	52
İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ermeniler, 1905-1906.....	57
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Dönüşümü ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Birleşmesi: Büyük Dönüm Noktası.....	66
Dördüncü EDF Kongresi: Viyana, 22 Şubat ile 4 Mayıs 1907.....	70
2 Hamid Karşıtı Muhalefetin Aralık 1907 Tarihli İkinci Kongresi: Son "Devrim Hazırlıkları"	77

İKİNCİ KISIM

İktidar Sınavındaki Jön Türkler ve Ermeniler (1908-12)

1 Devrimin İlk Günlerinde İstanbul: "Ortak Dinimiz Özgürlüktür"	87
İlk Seçim Döneminde Doğu İllerinde Devrim.....	98
Ulusal Ermeni Kurumları ve Devrimcilerin Entegrasyonu.....	106

Jön Türk Döneminin İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda	
Ermeni Mebuslar	110
İktidar Oyunları: İTC ve Muhalefet	112
2 "31 Mart Vakası" ve Kilikya Katliamı Sınavındaki	
Jön Türkler ve Ermeniler	117
"31 Mart Vakası"	117
Kilikya Katliamı Sınavındaki Jön Türkler ve Ermeniler	121
Nisan 1909 Kilikya Katliamlarının Arifesinde Yapılan Provokasyonlar	130
Kilikya Katliamlarının İlk Aşaması: 14-16 Nisan 1909	133
17-24 Nisan Arasında Adana ve İstanbul'daki İlk Resmi Tepkiler	137
İkinci Adana Katliamı (25-27 Nisan) ve "Hareket Ordusu"	142
Can ve Mal Kayıpları	145
Maddi Kayıplar ve Toplumsal Sonuçları	147
3 Osmanlı Hükümetinin ve Ermeni Yetkililerin	
Kilikya Katliamlarına Gösterdikleri Siyasi Tepkiler	151
Ulusal Yetkili Makamların İlk Tepkileri	152
Hilmi Kabinesi'nin Adana Olayları Karşısındaki Tutumunun Değişmesi	158
Kilikya'da Kurulan İlk Divan-ı Harplerin İcraatı	161
Ermeni Çevrelerinin Kilikya Krizi Yönetimi	164
Kilikya Katliamlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü	169
Kilikya Katliamlarının Ertesinde Jön Türk Realitesiyle	
Karşı Karşıya Kalan Ermeniler	172
4 İTC'deki İlk Sapmalar: 1909, 1910 ve 1911 Kongreleri	177
5 Ermeni Devrimciler ve Jön Türkler:	
Anadolu Vilayetleri ve İstanbul, 1910-1912	187
İstanbul'daki Ermeniler ve Jön Türkler: Bir Mantık Evliliği (1911-1912)	195
Balkanlar'daki Kriz Sırasında Ermeniler	201

ÜÇÜNCÜ KISIM

Jön Türklerle Ermeniler Karşı Karşıya (Aralık 1912 - Mart 1915)

1 Birinci Balkan Savaşı Ertesinde (1913)	
İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Dönüşümler	209
Balkan Savaşları Sırasında Doğu Vilayetlerindeki Durum	216
2 Ermeni Örgütlerinin Reform Sorununu Ele Alışı	225
Osmanlı Kabinesi ve İttihat ile Reformlar Hakkında Yapılan Müzakereler	233
3 İttihat Diktatörlüğünün Kurulması	
ve Anadolu'yu "Homojenleştirme" Planı	245
Ermeni Reformlarının İptalinden Hınçak Liderlerin Tutuklanması	251
Türkiye ile Almanya Arasında İmzalanan Gizli Antlaşma ve Genel Seferberlik	261
Savaş Hazırlıkları: Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kurulması	265

4	Yapmak İçin Yıkmak: İktidardaki İdeoloji	277
	Pantürk İdeoloğu Ziya Gökalp ve Pantürk Eylemcisi Bahaeddin Şakir.....	285
	Milli İktisat ya da "Metruk" Ermeni Mülklerinin Yağmalanması.....	292
5	Türkiye'nin Savaşa Girmesi	301
	Almanya'nın Statüsü.....	301
	Başkentteki Ermeniler: Ağustos 1914 - Nisan 1915.....	304
6	Kafkasya Cephesi'ndeki Teşkilât-ı Mahsusa ve İlk Askerî Operasyonlar	315
7	İlk Şiddet Eylemleri	325
	İran Azerbaycanı'ndaki Askerî Operasyonlar ve Katliamlar:	
	Eylül 1914-Mayıs 1915.....	325
	Seferberlik Emrinden Nisan 1915 Kuşatmasına Kadar Van'daki Durum.....	328
	Muş'taki Durum: Eylül 1914 - Mayıs 1915.....	338
	Ermeni Askerlerinin Seferberliđi: Cephe ile Amele Taburları Arasında.....	345
8	Planın Uygulamaya Konulması ve "Geçici Tehcir Kanunu"	351
	Ermeni Karşıtı Tedbirlerin Yoğunlaşması ve	
	Mart-Nisan 1915'te Patrikhane'nin Tepkileri.....	360
	24 Nisan 1915 Ermeni Elitlerinin Tutuklanması.....	363
	Hıncakların Yargılanması, ya da Ermenilerin "Suçluluđu".....	367

DÖRDÜNCÜ KISIM

Savaş Girdabında: Soykırımın İlk Aşaması

1	Savaş Arifesinde İmparatorluktaki Ermeni Halkı:	
	Nüfus Sorunu	379
	İdari Bölgelere Ayırma.....	380
	1895 Öncesi Nüfus Sayımları.....	382
	1896 Sonrası Nüfus Sayımları.....	385
	Patrikhane'nin Yaptığı Nüfus Sayımına Göre Savaş Öncesinde	
	Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Varlığı.....	388
2	Savaş Öncesinde Osmanlı Ermenilerinin Sosyo-ekonomik Durumu	395
	Aileler ve Cemaatler: Ekonomi ve Örgütlenme.....	396
	Şehir Merkezleri ve Sanayileşmenin Başlangıcı.....	398
	2.1 Osmanlı İmparatorluğu Vilayetlerinde Ermeni Halkının İmha Edilmesi: Bölgesel Bir Yaklaşımın Nedenleri	400
3	Erzurum Vilayeti'nde Tehcir ve Katliam	405
	Erzurum ve Çevre Kırsalından Yapılan Tehcirler.....	411
	İlk Erzurum Kfilesi.....	412
	İkinci Erzurum Kfilesi.....	416
	Üçüncü Erzurum Kfilesi.....	419
	Dördüncü Erzurum Kfilesi.....	419
	Erzurum Ovasından Yapılan Tehcirler: Pasin, Tortum, İspir ve Erzurum Kazaları.....	420
	Bayburt Kazası.....	422

<i>Hınıs/Khnus Kazası</i>	425
<i>Tercan/Mamakhatun Kazası</i>	427
<i>Kiğı/Kghi Kazası</i>	427
<i>Kiskim-Khodorçur [Sırakonaklar] Kazasından Yapılan Tehcirler</i>	431
Erzincan Sancağı'ndan Yapılan Tehcirler	433
<i>Kemah, Refahiye/Gercanis, Kuruçay ve Koziçan Kazalarından Yapılan Tehcirler</i>	436
Ermenilerin İmha Edilmesinde Ordunun Rolü ve Erzurum Vilayeti'nde Askere Alınanların Kaderi	437
İslâma Dönme ya da Sağ Kalma Mücadelesi	442
Osmanlı Bankası, Yerel Yetkililer ve Ermeni Varlığının Talan Edilmesi	443
İnsan Bilançosu	445
4 Van Vilayeti'nde Direniş ve Katliamlar	447
<i>Arcag [Erçek] ve Tımar Nahiyelerinde Yapılan Katliamlar</i>	450
<i>Arceş [Erciş] Kazasındaki Katliamlar</i>	452
<i>Pergri Kazasındaki Katliamlar</i>	453
<i>Adilcevez Kazasındaki Katliamlar</i>	454
<i>Kiavaş/Vostan [Gevaş] Kazası ve Hayots-Tzor'daki Katliamlar</i>	454
<i>Varak Nahiyesindeki Katliamlar</i>	455
Van Kuşatması	456
Şadakh Kazasında Direniş ve Moks [Bahçesaray] Ermenilerinin Kaderi	464
Nisan-Mayıs 1915 Olaylarının Bilançosu	467
<i>Türklerin Geri Çekilmesi ve Rusların İlerlemesi</i>	467
Rusların Geri Çekilmesi ve Van ve Çevresinin Tahliye Edilmesi	468
5 Bitlis Vilayeti'nde Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	471
Siirt Sancağı'ndaki Katliamlar	474
Bitlis Sancağı'ndaki Katliamlar	475
<i>Bitlis Kasapları</i>	480
<i>Hizan Kazasına bağlı Sbarger'deki [Sürücüler] Olaylar</i>	481
Muş Sancağı'ndaki Katliamlar	482
<i>Manazgerd Kazasındaki Katliamlar ve Kazanın Tahliye Edilmesi</i>	489
<i>Bulanık Kazasındaki Katliamlar ve Kazanın Tahliye Edilmesi</i>	490
<i>Gerilla Savaşı ve Sasun [Sason] Kazasındaki Katliamlar</i>	492
Genç Sancağı'ndaki Katliamlar	494
Bitlis Vilayeti'ndeki Katliamların Bilançosu	494
6 Diyarbakır Vilayeti'nde Tehcirler ve Katliamlar	497
Diyarbakır Katliamlarının Hazırlanması	504
İmha Yöntemlerinin Uygulanması ve Yerel Yönetim Düzeyindeki Direniş	508
Diyarbakır Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	509
Diyarbakır Sancağı Kazalarında Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	513
<i>Viranşehir Kazası</i>	513
<i>Siverek Kazası</i>	514
<i>Derik Kazası</i>	515
<i>Silvan ve Beşiri/Çernig Kazaları</i>	515
<i>Lice Kazası</i>	516
Arğana [Ergani] Maden Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	516
<i>Arğana/Arğın</i>	517
<i>Çermik</i>	518
<i>Palu</i>	520

Mardin Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	521
<i>Midyat ve Tur Abdin Süryani "İsyanı"</i>	528
<i>Savur</i>	530
<i>Cizre</i>	530
<i>Nusaybin/Nisibin</i>	531
Diyarbakır Vilayeti'ndeki Katliamlara İlişkin Sorular	531

7 Harput/Mamuret-ül Aziz [Elazığ] Vilayeti'nde Yapılan Katliamlar ve Tehcirler

<i>Harput Kazası</i>	553
<i>Kharpert [Harput] Kazasının Köyleri</i>	557
Mamuret-ül Aziz Vilayeti'ndeki Amele Taburlarında Görevli Amele-Askerlerin Kaderi	559
Kuzey Harput Bölgesindeki Sürgün Kafileleri	562
Gölcük'teki Mezbaha	563
Ermenileri Yok Etmek İçin Alınan Son Tedbirler	565
<i>Keban Maden ve Pötürge Kazaları</i>	568
<i>Arapkir Kazası</i>	568
<i>Eğün/Agn [Kemaliye] Kazası</i>	573
Malatya Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	576
<i>Hüsnü Mansur/Adıyaman Kazası</i>	587
<i>Kâhta Kazası</i>	588
<i>Besni/Behesni Kazası</i>	590
<i>Akçadağ Kazasındaki Mezbahalar</i>	591
<i>Malatya'daki Katliamların Baş Failleri</i>	592
Dersim Sancağı, Tehcir Edilen Ermeniler İçin Cennet	595
<i>Çarsancak [Akpazar] Kazası</i>	597
<i>Çemişkezek Kazası</i>	597
<i>İzlerin Yok Edilmesi</i>	599
Harput Vilayeti'nde Katliamların Sorumluları	600

8 Sivas Vilayeti'nde Yapılan Katliamlar ve Tehcirler

Sivas Sancağı'nda Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	614
<i>Sivas'tan 5.850 Ailenin Tehcir Edilmesi</i>	618
<i>Koçhisar Kazası</i>	624
<i>Koçkiri/Zara Kazası</i>	625
<i>Yeni Han Kazası</i>	626
<i>Şarkışla/Tenus [Altınyayla] Kazası</i>	626
<i>Bünyan ve Aziziye [Pınarbaşı] Kazaları</i>	628
<i>Kangal Kazası</i>	628
<i>Divriği [Divriği] Kazası</i>	628
<i>Darende Kazası</i>	630
<i>Gürün Kazası</i>	631
Tokat Sancağı'nda Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	632
<i>Niksar Kazası</i>	635
<i>Erbaa Kazası</i>	636
<i>Zile Kazası</i>	636
Amasya Sancağı'nda Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	636
<i>Merzifon Kazası</i>	638
<i>Vezirköprü ve Gümüşhacıköy Kazaları</i>	643
<i>Ladik, Havza ve Mecitözü Kazaları</i>	643

Şabinkarahisar/Şebinkarahisar Sancağı'nda Direniş ve Katliamlar	643
<i>Suşehri Kazası</i>	649
<i>Mesudiye Kazası</i>	649
<i>Koyulhisar/Kızılhisar ve Hamidiye Kazaları</i>	649
Tehcirlerden Sonra Sivas	649
Temmuz 1916'da Sivas Amele-Taburlarının Yok Edilmesi	652
Sivas Vilayeti'ndeki Katliamların Sorumluları	656
9 Trabzon Vilayeti'nde Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	661
Jön Türk Aygıtının Trabzon'daki Faaliyeti	667
<i>Trabzon Kızılay Hastanesi'ndeki Zehiremeler ve Denizde Boğmalar</i>	667
<i>Münferit Dr. Ali Saib Vakası, "Zulüm Gören" Bir Memur</i>	670
Ermeni Kıyımında Hükümetin ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Rolü	673
"Metruk Malların" İdaresi	677
Trabzon, Sürmene ve Akçaabat Kazaları	680
<i>Ordu Kazası</i>	685
<i>Giresun, Tirebolu ve Görele [Elevi] Kazaları</i>	687
Gümüşhane Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	689
<i>Rize Sancağı, Fırar Eden Birkaç Ermeni İçin Bir Cennet</i>	689
Canik/Samsun Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	690
<i>Bafra Kazası</i>	697
<i>Çarşamba Kazası</i>	697
<i>Terme ve Ünye Kazaları</i>	698
<i>Fatsa Kazası</i>	699
10 Ankara Vilayeti'nde Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	701
Ankara'nın Kazaları	707
<i>Stanoz/Zir [Yenikent] Kazası</i>	707
<i>Nallıhan ve Mihalıççık Kazaları</i>	707
<i>Sivrihisar Kazası</i>	709
<i>Kalecik Kazası</i>	710
Yozgat Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	710
<i>Boğazlıyan Kazasında Yapılan Katliamlar ve Tehcirler</i>	714
<i>Yozgat Kazası'ndaki Katliamlar</i>	720
<i>Sungurlu, Çorum ve Akdağmadeni Kazaları</i>	727
Kayseri Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	728
<i>Talas'ta ve Talas'a Bağlı Köylerde Yapılan Katliamlar ve Tehcirler</i>	736
<i>Everek/Develi Kazası</i>	737
Kırşehir Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	741
Ayaş'ta Tutulan Ermeni Elitlerinin Kaderi	743
11 Kastamonu Vilayeti'nde Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	747
Çankırı'da Hapsedilen Elitlerin Kaderi	749
Çankırı'da Yapılan Tehcirlerin Baş Sorumluları	751
Bolu Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	752
Sinop Sancağı'nda Yapılan Katliamlar ve Tehcirler	753
12 Tehcirler ve Katliamlar Sırasında İstanbul	755
Patrik Zaven'in Nafile Girişimleri	756
Ermeni Malları ve Dayanışma Ağları	762
İstanbul ve Civarında Yaşayan Ermenilerin Tehcir Edilmesi	764

13 Edirne Vilayeti ve Biğa/Çanakkale Mutasarrıflığı'ndan Yapılan Tehcirler	771
Edirne'de Yapılan Tehcirler	772
Rodosto Sancağı'nda Yapılan Tehcirler	775
Çorlu ve Gelibolu Kazalarında Yapılan Tehcirler	776
Biğa/Çanakkale Mutasarrıflığı'nda Yapılan Tehcirler	777
14 İzmit Mutasarrıflığı'nda Yapılan Tehcirler	779
Nikomedyalı [İzmit] Kazası	779
Adapazarı Kazası	780
Kandere [Kandıra] Kazası	784
Geyve Kazası	785
Karamürsel ve Yalova Kazaları	785
15 Bursa Vilayeti ve Kütahya Mutasarrıflığı'nda Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	787
Pazarköy [Orhangazi] Kazası	792
Gemlik Kazası	794
Muhalic (Mihalıç) [Karacabey], Kirmasti [Mustafakemalpaşa] ve Edrenos/Adranos [Orhaneli] Kazaları	794
Ertuğrul Sancağı'nda Yapılan Tehcirler	794
Yenişehir, İnegöl ve Söğüt Kazaları	795
Karasi/Balıkesir Sancağı'nda Yapılan Tehcirler	796
Kütahya Mutasarrıflığı'nda Yapılan Tehcirler	797
Eskişehir ve Afyonkarahisar Sancaklarında Yapılan Tehcirler	798
16 Aydın Vilayetinde Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	801
Manisa Sancağı'nda Yapılan Tehcirler	805
Aydın ve Denizli Sancaklarında Yapılan Tehcirler	805
17 Konya Vilayeti'nde Yapılan Tehcirler ve Katliamlar	807
Karaman Kazası	810
Akşehir ve Ereğli Kazaları	810
Burdur, Niğde, Isparta ve Adalya [Antalya] Sancaklarında Yapılan Tehcirler	811
18 İstanbul-İzmit-Eskişehir-Konya-Pozantı Yolundaki ve Bağdadbahn Demiryolu Hattındaki Sürgünler	813
İstanbul-İzmit-Eskişehir-Konya-Pozantı Tehcir Hattı	817
19 Zeytin [Süleymanlı] ve Dört Yol'da Yapılan Tehcirler: Bastırma mı, Soykırım Programı mı?	823
Dört Yol'da Yapılan Tehcirler	829
20 Maraş Mutasarrıflığı'nda Yapılan Tehcirler	833
21 Adana Vilayeti'nde Yapılan Tehcirler	837
Adana Bölgesi, Sürgünlerin Transit Geçiş Yeri	842
Mersin ve İçel Sancaklarında Yapılan Tehcirler	845
Sis/Kozan Sancağı'nda Yapılan Tehcirler	846
Cebel-i Bereket Sancağı'nda Yapılan Tehcirler	850

22 Antep ve Antakya Sancaklarında Yapılan Tehcirler	855
Antakya Sancağı'nda Yapılan Tehcirler.....	863
23 Urfa Mutasarrıflığı'nda Yapılan Tehcirler	867
Birecik ve Rumkale Kazaları.....	879

BEŞİNCİ KISIM

Soykırımın İkinci Aşaması (Sonbahar 1915 - Aralık 1916)

1 Halep Sürgünler (Sevkiyat) Şube Müdürlüğü: Parti-Devlet'in İmha Politikasının Hizmetindeki Bir Kötülük Yuvası	883
2 Yerleri Değiştirilen Halklar ve Ana Tehcir Güzergâhları	887
İlk Sürgünlerin Gelişi ve Kuzey Halep'te İlk Kampların Kurulması.....	889
Kuzey Halep'teki Transit ve Toplama Kampları Ağı.....	891
3 Halep, Soykırım Sisteminin ve Sürgünlere Yapılan Yardım Operasyonlarının Merkezi	899
Halep ve Civarında Faaliyet Gösteren Resmi ve Kaçak Ermeni Haberleşme ve Yardım Ağları.....	902
Halep Civarındaki Transit Geçiş Kampları.....	907
4 Suruc, Arappınar ve Res'ul-ayn'daki Kamplar ve Musul Vilayeti'ndeki Sürgün Yerleri	911
Suruc Sürgünleri.....	911
Arappınar Transit Geçit Kampı.....	914
Res'ul-ayn Kampı.....	914
Musul'da "Yeniden İskân Edilen" Sürgünler.....	918
5 "Fırat Hattı"ndaki Toplama Kampları	923
Meskene Kampı.....	924
Dipsi Kampı.....	926
Abuharar Kampı.....	927
Hamam Kampı.....	927
Rakka Şehri ve Sebka Kampı.....	927
Der Zor, "Fırat Hattı" Üzerindeki Son Durak ve Soykırımın İkinci Aşamasının Doruk Noktası.....	933
Toplama Kamplarındaki Hayat.....	943
Kamp Sorumluları.....	943
Kampta Hayatın Organize Edilmesi ve Toplumsal Hayat.....	944
6 Hama-Humus-Şam-Dera'a-Kudüs- Amman-Maan Hattındaki Sürgünler	947
Şam'daki Ermeni Sürgünler.....	948
Kudüs Ermeni Patrikhanesi ve Sürgünler.....	950
Ayntura'daki Ermeni Yetimler.....	950
Hama ve Humus'taki Ermeni Sürgünler.....	951
Ürdün ve Havran'a İskân Edilen Sürgünler.....	954

7 Ahmed Cemal Vakası: Başına Buyruk Hareket Eden Bir İttihatçı mı, Yoksa Soykırım Faili mi?	957
Ahmed Cemal ve İtilaf Devletleri Arasındaki Müzakereler.....	960
8 Toros ve Amanos Dağlarındaki Bağdadbahn Şantiyelerinde Çalışan Ermeni Sürgünler	963
9 Soykırımın İkinci Aşaması: Ermeni Patrikliğinin Lağvedilmesi ve Son Sürgünleri Yok Etme Kararı	969
Son Sürgünleri Yok Etme Kararı.....	971

ALTINCI KISIM

**Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Günleri:
Cellatlarla Hâkimlerin Karşı Karşıya Gelmesi**

1 Sadrazam Talât Paşa'nın Yeni Türkiye'si; ya da Pantürkizmin Yeniden Canlandırılması	979
Sadrazamın Konuşması ya da Devlet Şiddetinin Meşrulaştırılması.....	980
Kafkasya'ya Yapılan Askerî Sefer ya da Pantürkizmin Yeniden Doğması (1918).....	983
Türklerin İran Azerbaycanı'nda 1918 Baharında Yaptığı Askerî Harekâtlar.....	989
Tebriz'in Türk Güçleri Tarafından İşgal Edilmesi ve Ermenilerin Esir Alınması.....	992
1918 Yazında Elizabetpol ve Bakü Vilayetlerinde Yapılan Askerî Harekâtlar.....	996
2 Mütareke Öncesinde ve Sonrasında Jön Türk Partisinin Yeniden Kurulması	999
Mondros Mütarekesi ya da Yenilginin Sonuçları.....	1003
3 Mondros Mütarekesi Öncesinde Osmanlı Meclisi'nde Yapılan Görüşmeler	1009
Osmanlı Meclisi Beşinci Şube Tahkikat Komisyonu'nun Çalışmaları.....	1014
4 Mazhar İdari Tahkikat Komisyonu ve Divan-ı Harplerin Kurulması	1025
Jön Türk Suçluların Dosyalarının Tahkikat Komisyonu Tarafından Hazırlanması ve Divan-ı Harp.....	1026
Osmanlı Divan-ı Harplerinin Kurulması.....	1030
5 Savaşın Son Günlerinde "İskân" Mahallerinde Sağ Kalan Ermeniler	1037
Mütarekeden Hemen Sonra Küçük Asya'daki Ermeni Varlığı.....	1040
Patrikhane'nin Savaş Sonrasında İzlediği Siyaset.....	1047
"Metruk Malların" İadesi.....	1054
Ermeni Mahkûmlar.....	1056
Ahkonulan Kadınlar ve Çocuklar ve Bir Türk Milletinin İnşa Edilmesi.....	1056
Suriye ve Mezopotamya'da Tutulan Kadınların ve Çocukların Toplanması.....	1058
Küçük Asya ve İstanbul'da Bulunan Kadınların ve Çocukların Toplanması ve Bakımı.....	1059

6 Büyük Devletler ve "İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar Meselesi"	1065
Barış Hazırlığı Konferansı Komisyonlarının Çalışmaları	1066
"Dörtler Konseyi" ve Jön Türk Suçluların Yargılanması	1069
İngilizler ve Jön Türk Suçlular Meselesi	1074
1948 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi ve 1919 Deneyimi	1079
7 Jön Türk Suçluların İstanbul Divan-ı Harbinde Görülen İlk Davası	1081
Yozgat Davası	1082
8 Önemli Jön Türk Liderleri Hakkında Açılan Kesintili Ana Dava	1091
İttihatçılar Davası	1094
Jön Türk Nâzırların Davası	1096
9 Sorumlu Sekreterler Davası ve Vilayetlerde Görülen İkinci Derece Davalardaki Değişiklikler	1101
Trabzon Katliamlarını Organize Edenlere Karşı Açılan Dava	1103
Mamuret-ül Aziz Katillerinin Davası	1103
Bayburt Katillerinin Davası	1104
Erzincan Katillerinin Davası	1105
İkinci Derecede Önemli Diğer Davalar, Hukuk "Farsları"	1105
Divan-ı Harp Reisi'nin Yargılamada Yaptığı Değişiklikler ve Rahatsız Edici Bir Tanık, General Vehib	1108
10 Mustafa Kemal: Jön Türk Bağlantısından Ulus-Devletin Kuruluşuna	1113
Sonuç	1123
KAYNAKÇA	1129
Dizin	1143

Giriş

Tarihi grupların devletler tarafından yok edilmesi her zaman için, ancak özel bir siyasi ve sosyal ortamda –bilhassa da çok etnikli bir bağlamda– gelişebilen karmaşık bir sürecin sonucudur. Soykırım niyetlerinin eyleme dökülmesine farklı deneyimlerden, ortak başarısızlıklardan, hayal kırıklıklarından, tehlikeli düşmanlıklardan beslenen bir olgunlaşma dönemi öncülük eder. Bu geçiş “iç düşmanların” toplumsal bünyeden tasfiye edilmesini öngören bir ideolojik oluşumla meşrulaştırılır. Ancak her soykırım şiddeti vakasının itaat ettiği ve onu eşsiz kılan bir iç mantık vardır. Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeni halkının fiziksel imhasının da ayırt edici bir özelliği vardır: [Bu fiziksel imha] Jön Türklerin nihai hedefi olan Türk ulus-devletinin kurulması için gerekli bir koşul olarak düşünülmüştür. Bir başka deyişle bu iki olgu birbiriyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır: Birini es geçerek diğerini anlayamayız.

Elinizdeki kitap bu varsayıma dayanarak şekillenmiştir. “Yapmak için yıkmak”, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (ITC) benimsediği slogan olabiliirdi ve bu çalışmanın akışı da bu yönde kurgulanmıştır. Jön Türk ve Ermeni elitlerine ayrıcalık tanıyan bir gözlem seviyesini benimsedim; yöntem olarak bu dar çevrelerin iç gelişimini incelemeyi tercih ettim; iki grubun kriz anlarında verdikleri tepkileri inceledim; bu elitlerin kendi aralarındaki ilişkilerin niteliğini, birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları ve hatta ideolojik benzerliklerini araştırdım. Dolayısıyla İmparatorluk elitleri seviyesinde incelenen Osmanlı iç politikası bu kitabın referans noktasını oluşturmuş ve problematiğini belirlemiştir. Bu bakış açısı bu kitabı, genellikle “Doğu Sorunu” ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa müdahaleciliği meseleleri etrafında hazırlanan önceki çalışmalardan ayırt etmektedir. Burada konu hakkındaki tarih yazımı geleneklerini anımsatma ihtiyacını duymadım, böyle yaparak belki de kendimi onlardan uzak tutmuş oldum. Sonuçta tarih yazımı kendi başına ayrı bir çalışma gerektiren, bizi asıl konumuzdan uzaklaştıran karmaşık bir meseledir.

Bununla birlikte öncelikli olarak Osmanlı Ermenilerinin imhasına yol açan kurumsal, siyasi, toplumsal ve hatta fiziksel mekanizmaları sorguladım. Özellikle Jön Türk çevrelerindeki ardışık radikalleşme aşamalarını ayırıştırılmaya çalıştım. Karmaşık bir olgu olan karar verme süreçleri üzerinde özellikle durdum.

Jön Türk elitleri arasında yapılan fikir tartışmaları, Jön Türk ideolojisinin oluşumu ve ardından radikalleşmesi, devrimci Ermeni hareketlerinden kaynaklanan milliyetçiliğin paralel gelişimiyle karşılaştırıldı. Bu elitler Sultan Abdülhamid rejimine muhalefet ederken ve daha sonra devleti yönetirken ortak toplumlarının geleceği üzerinde sürekli tartıştılar ve ben de durumu açıklamaya çalıştım. Her ikisi de “kutsal” bir misyona –“milleti” kurtarma misyonu– sahip olduğunu düşünen Ermeni ve Jön Türk elitleri arasındaki şaşırtıcı benzerliğe özellikle dikkat çektim. Bu çalışma her iki grubun icraatlarını sırasıyla incelemektedir.

Jön Türk rejiminin siyasi icraatını incelemek amacıyla, Nisan 1909’daki Kilikya katliamlarına Birinci Dünya Savaşı öncesinde yaşanan her olaydan daha fazla öncelik verilmiştir. Bu tercihi yapmamda, bu şiddet olaylarının Türklerle Ermeniler arasındaki en önemli diyalog konusunu oluşturmaları ve bu iki grup arasında güven krizine yol açmaları belirleyici olmuştur. Bu ara dönem hakkında, daha sonraki dönemlerde kavranması zorlaşan birtakım olgulara ışık tutmamızı sağlayan bol miktarda belge olması da tercihimde etkili olmuştur.

Coğrafya sorunsalı bu çalışmanın ikinci referans noktasıdır. Kişinin mikro-tarih düzeyine inmesini gerektiren bölgesel yaklaşım hiçbir zaman global bir çalışmaya ciddi anlamda entegre edilmemişti. Üzerinde çalışılacak coğrafi alanın genişliği yerel özgünlüklerle birleşerek işi daha da korkunç bir hale getirmiş ve bu durum birçok tarihçinin gözünü korkutmuştur. Farklı bölgelerde meydana gelen olayları tek tek ortaya koymak için taranması gereken malzeme miktarının çokluğu da bu alanda hâkim olan tarihyografi boşluğuyla pek de alakasız olmasa gerek. Kanlı olayların incelenmesi de birçok kişinin gözünü korkutmuştur. Bu uzun maceraya atılırken elbette benim de bazı kaygılarım oldu. Tek tek bölgelere dalmak o kadar gerekliydi ki bu dahş tek başına merkezin benimsediği strateji hakkında makro-tarih bilgileri edinmemizi ve merkezin art arda dokunuşlarla yaptığı değişiklikleri tespit etmemizi sağlamıştır. Bu yaklaşım Ermeni askerlerinin geldikleri bölgeye göre değişen akıbetleri hakkında sonuçlar çıkarmamızı sağlar; sağ kalması muhtemel (yani yaratılmakta olan “Türk dünyasına” dahil edilecek) Ermeni kategorilerini tespit etmemize yardımcı olur; cellatlarla kurbanlar arasındaki ilişkiye ve parti-devletin soykırım politikalarının toplumda özellikle de bazı görevlilerde yol açtığı tepkilere kuvvetli bir ışık tutar; ve yönetimin, ordunun ve İTC’ye bağlı olan siyasi ve paramiliter grupların imha planı bağlamında oynadıkları rolleri ortaya koyar. Sürecin “yasal” yönünün (tutuklanacak kişilerin listeleri, kabilelerin oluşturulması, varlıklara el konulması) devlet birimlerine, “karanlık” kısmının ise Teşkilât-ı Mahsusa’ya –ki bu teşkilâtın faaliyetlerini çok yakından inceledik– teslim edildiği mükerrer bir mekanizmanın kurulduğu görülüyor. Doğu’daki Ermeni vilayetlerinde ve Batı Anadolu’daki Ermeni cemaatlerinde meydana gelen olayların derlendiği bu geniş döküm çalışmasında her bölgesel inceleme global sürecin anlaşılmasına katkıda bulunuyor.

Bu yaklaşımı tamamlamak için, Jön Türk deneyiminde payı olan kişilerin sosyolojik profiline daha iyi ayırt edilebilmesi amacıyla, bu kitlesel şiddet olaylarına şu veya bu sıfatla katılan siviller, askerî görevliler ve yerel ileri gelenlerin de bir dökümünü yaptım. Kurban yakınlarının meşru sorularını cevaplamaya katkıda bulunmak için bölge bölge, mahalle mahalle bütün sürgün kafilelerinin yola çıkış tarihlerini tespit etmeye, izledikleri güzergâhları çizmeye, yönlendirildikleri ölüm tarlalarını belirlemeye, “refakatçilere” (eskort) kumanda eden subayların ve yaygın şekilde ölüm tarlası olarak kullanılan geçitlerde görevlendirilen, Teşkilât-ı Mahsusa’ya bağlı başıbozuk birliklerin liderlerinin kimliğini saptamaya da çalıştım.

Osmanlı yönetiminin “emval-i metruke” olarak nitelendirilen varlıklarla ilgilenmek üzere kurduğu komisyonların faaliyetleri ve “Milli İktisat” çerçevesinde gerçekleştirilen bu gaspların ekonomik etkileri de ilgimi çekti. Özellikle de bu program, Jön Türklerin Küçük Asya’yı homojenleştirme politikasının en önemli hedeflerinden birini teşkil ettiği için.¹

İTC’yi yerel düzeyde temsil eden bireyler ve kurumlar arasında Jön-Türk cemiyetlerinin ve İttihat Merkez Komitesi tarafından atanan sorumlu sekreterlerin (kâtib-i mesuller) icraatı özellikle dikkatimi çekmiştir çünkü onların faaliyetleri soykırım programının karanlık yönlerini açığa çıkarmaktadır.

Savaş sırasında devletin sivil ve askerî personele karşı açtığı davaların incelenmesi sonucunda çıkarılan dersler bence bu çalışmanın en yenilikçi yanlarından birisidir. Bu inceleme zalimlerin neyle suçlandıklarını ve kitlesel cinayetler için değil de ekonomik “suiistimaller” –gayrimenkulleri ya da menkul varlıkları devlet ya da parti pahasına zimmetine geçirmek– için verilen cezaların niteliğini tespit etmemizi sağlıyor.

İTC’nin Ermeni milletini yok ederken kullandığı prosedürleri araştırırken “soykırımın ikinci safhasında”² Sevkiyat Halep Şube Müdürlüğü’nün denetimindeki Suriye ve Mezopotamya toplama kamplarında tutulan sürgünlerin akıbetine de bakmak gerektiği anlaşıldı. Burada Jön Türk yönetiminin 1916 Mart’ının ilk yarısında aldığı ve yüzbinlerce sürgünün kaderini belirleyen nihai kararın ayrı tutuyorum. Bu karar Jön Türk yöneticilerinin kaçışını gösteriyor.

Bu çalışmaya esin veren sorunsalla bağlantılı olarak, Ermeni ve yabancı yeraltı yardımlaşma ağlarının faaliyetleri hakkında da metodik bir inceleme yapıldı.

Bu çalışma, Osmanlı Ermenilerinin yok edilmesinin hukuksal boyutundan ve bunun siyasi etkilerinden bahsetmeden sonuçlandırılmazdı. Çalışmanın son kıs-

1 Tarihiçi Fuat Dündar İstanbul Başbakanlık [Osmanlı] Arşivleri’nden bazı etnografik haritaları ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde ya da sırasında yapılan nüfus sayımlarını yeniden ortaya çıkarmıştır. Önceden bu belgelerin varlıklarını onları görmüş olan kişilerin (bkz. Özellikle Alman diplomat H. Mordtmann’ın raporu, bkz. aşağıda, s. 884, n. 7) ifadelerinden biliyorduk. Bu haritalar ve nüfus sayımları bazı bölgelerin demografik oluşumu üzerinde değişiklikler yapmak ve bazı halkları, yerlerine yenilerini yerleştirmek üzere yok etmek için kullanılmıştır: Fuat Dündar, “La dimension ingénierie de la Turcisation de l’Anatolie: Les cartes ethnographique et les recensement”, Salzburg konferansında sunulan bildiri, 14-17 Nisan 2005.

2 Raymond Kévorkian, *L’Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916), la Deuxième phase du génocide*, Paris, RHAC II (1998) [Soykırımın İkinci Safhası: Sürgüne Gönderilen Osmanlı Ermenilerinin Suriye-Mezopotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri 1915-1916, çev. Naringül Tateosyan, Belge Yayınları, 2011].

mı soykırım faillerinin yargılanmasına ya da hem Osmanlı yetkililerinin hem de uluslararası kuruluşların onları yargı önüne çıkarma girişimlerine ayrıldı. Bu bölüm çok önemlidir zira bize devletin ve toplumun Ermenilerin imha edilmesindeki sorumluluklarını üstlenme iradelerini tartma fırsatını verir; sadece 1919 Şubat'ından 1921 ilkbaharına kadar İstanbul'da görülen davaların nasıl organize edildiğini değil aynı zamanda ön soruşturmaları yürütmek ve soruşturma komisyonları tarafından toplanan delilere geçerlilik kazandırmak için benimsenen prosedürleri, tavrı ya da sanıkları sorgulama yöntemlerini de analiz etme imkânı sağlar; sanıkların yaptıkları açıklamalar, kendini haklı çıkarma çabaları ve kendilerine isnat edilen suçları algılama tarzlarıyla onların iç dünyasına bir göz atma fırsatını verir; ve nihayet Türk yetkililerine bugüne kadar ilham veren söylemin temellerini ortaya çıkarmamızı sağlar; ve bizi geçmişini reddeden ve kendi tarihini üstlenemeyen bir toplumun ideolojik ve kültürel temelleri üzerinde düşünmeye sürükler.

Yasal kovuşturmalara hakkında yaptığımız bu inceleme, savaş ertesinde görülen davalara, özellikle de hâlâ Osmanlı başkentinde bulunan ya da Anadolu'ya çekilmiş olan Jön Türklerin yargılandığı davalara dışarıdan yapılan müdahaleleri de değerlendirmemizi sağlar. Yaptığımız tartışmayla önce Jön Türklerin daha sonra da Kemalistlerin mabedi olan Anadolu'dan yasal kovuşturmaların sabote edildiği, suç delillerinin çalındığı, yargılama fikrinin toptan reddedildiği, ve doğu vilayetlerinde faaliyet gösteren İTC militanları tarafından sanıkların firarının ve Anadolu'ya geçişlerinin tertip edildiği görülmektedir.

Bu çalışmayı yürütürken ulaştığımız malzemeler hakkında birçok saptama yapmak gerekiyor. Ermeni soykırımı araştırmasının yavaş ilerlemesi şaşkınlık yaratmış olabilir. Başta Jön Türk [İttihat ve Terakki] Merkez Komitesi'nin ve onun paramilitar uzantısı Teşkilât-ı Mahsusa'nın arşivleri olmak üzere Türk kaynakları son derece kısıtlı olduğu için böyle bir handikapı kısmen de olsa telafi etmek üzere büyük çaba sarf etmek gerektiğini hatırlatmaya ihtiyaç yoktur. Ne mutlu ki M. Şükrü Hanioglu'nun çalışması³ gibi çok iyi belgelenmiş çalışmalar da Jön Türk rejimine hayat veren ideolojinin, rejimin iç işleyişinin ve tedrici olarak nasıl radikalleştiğinin anlaşılmasını sağlarlar. Krieger (Peder Krikor Gergeryan'ın mahlası) ise Osmanlı Ermenilerinin soykırımı hakkındaki mevcut kaynakları sistematik olarak toplamak gibi öncü bir çalışma gerçekleştirdi ancak sadece bir kitap (Ermenice) yayınladı.⁴ Ancak kaleme aldığı çok sayıda bilimsel makale ve önemli bir soykırım çalışmasıyla disipline hakiki anlamda ilk adımlarını attıran Vahakn Dadrian'dır.⁵ Erik

3 M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, 1995; M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, 2001.

4 Krieger, *Եռզդատի Հայաստանութեան Վաւերագրական [Yozgat Ermeni Katliamının Dokümanter Tarihi]*, New York, 1980.

5 Vahakn Dadrian, *Histoire du genocide arménien*, Paris, 1996; Vahakn Dadrian, "The Naim-Andonyan Documents on the World War One Destruction of the Ottoman Armenians - The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 18:3, s. 311-60 (1986); Vahakn Dadrian, "The Role of the Turkish Physicians in the World War I Genocide of the Armenians", *Holocaust ve Genocide Studies*, cilt 1:2, s. 169-92 (1986); Vahakn Dadrian, "The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide during the First World War", *Minorities in Wartime* içinde, P. Panayi (editör), Oxford, 1993; Vahakn Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources",

J. Zürcher'in çalışması da önemlidir.⁶ Türk tarih yazımını, özellikle de Mustafa Kemal hakkında yazılanları dikkatlice inceleyerek araştırmacıların itiraz edemeyecekleri birçok olayı günışığına çıkarmayı ve uzun süre karanlıkta kalan tarihi meseleleri aydınlatmayı başarmıştır. Ama çalışmasının esas can alıcı noktası Jön Türklerle Mustafa Kemal arasındaki ideolojik ve kişisel bağlantıları ortaya çıkarmış olmasıdır. Mustafa Kemal her ne kadar kendisinden öncekilerin temellerini attığı Türk ulus-devletini kurmak amacıyla kendi meşruiyetini dayatmak için çok çaba sarf ettiyse de bu bağlantıların büyük önemi vardır.

Bu çalışmada Türk-Ermeni ilişkileri doğrultusunda bir adım daha ileri gidiyorum. Çalışmam geniş ölçüde, aslında daha önce kullanılmamış kaynaklara – Ermeni Patrikhanesi'nin Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra kurduğu Enformasyon Bürosu tarafından tutulan arşivlere dayanıyor. Bu büronun esas görevi Jön Türk liderleri hakkında hazırlanan iddianame için Ermeni tehirci ve katliamları hakkında bilgi toplamaktı. Öncelikle bu malzemelerin önemi ve kökeni hakkında bir çift söz söylememiz lâzım. Söze İstanbul Ermeni Patrikliği'nin 28 Temmuz 1916'da Bakanlar Kurulu'nun [Meclis-i Vükelâ] aldığı bir kararla⁷ feshedildiğini ve 27 Ağustos'ta Patrik Zaven'in Bağdat'a sürgüne gönderildiğini hatırlatarak başlayalım.

Patrikhane ancak Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra tekrar faaliyete geçer. O sırada İngiltere Yüksek Komiseri soykırımdan sağ çıkanları rehabilite etmekle yükümlü bir Ermeni-Rum Komitesi'ni⁸ kurar. 19 Şubat/4 Mart 1919'da Patrik Zaven İstanbul'a döndüğünde⁹ ilk yaptığı işlerden biri bir Enformasyon Bürosu (*deghedadu tivan*) kurmak olur. Patrik genç bir tarihçi olan Arşag Alboyacıyan'ı (1879-1962) büronun başına getirir. Alboyacıyan'a Zora Zorayan ve daha sonra da Asadur Navaryan (1875-1955) ve hukukçu Garabed Nuryan –ki kendisi 1920'de Ermeni Cismani Meclisi'nin bir üyesidir– yardım eder.¹⁰ Enformasyon Bürosu demografik meseleler, Ermenilere yapılan zulüm, katliamlar, tehcirler, çalınan mallar hakkında eski ve yeni belgeleri, katliamların asıl sorumluları hakkındaki verileri, tanıklıkları, kanıtları, kaçırılan ve alıkonulan kişiler hakkındaki istatistikleri toplamaya başlar.¹¹ Nuryan'ın yazdığı bir rapora göre Büro, Türk yetkililerinin Mütareke'den

The Widening Circle of Genocide içinde, I. Charny (editör), New Brunswick, NJ, 1994; *The Armenian Genocide in Official Turkish Sources. Collected Essays*, özel sayı, *Journal of Political and Military Sociology*, 1995; Vahakn Dadrian, *Հայկական Յեղասպանությանը Խորհրդարանային և Պատմագիտական Քննարկությունները* [Meclis ve Tarihçiyografi Kaynaklarında Ermeni Soykırımı], Watertown, 1995.

6 Erik j. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden, 1984 [Milli Mücadelede İttihatçılık, çev. Nüzhet Sahiloğlu, İletişim Yay., 2013]; Erik j. Zürcher, *A Modern History*, Londra ve New York, 1999. [Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, 2014]

7 Karş. *Takvim-i Vekayi*, sayı 2611, 28 Temmuz 1916, s. 1-5, Millet İç Nizamnamesi'ni değiştiren iradenin tam metni. Bu feshin yapıldığı koşullar aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır, bkz. s. 248-254.

8 Public Record Office, FO 371/4174, sayı 118377, Yüksek Komiser Calthorpe'den Lord Curzon'a 1 Ağustos 1919 tarihli mektup. Bu komitenin etkinlikleri için ayrıca bkz. s. 801 vd.

9 Zaven der Yeğyayan, *Պատմաբանական Յուշերը* [Patriklik Anıları], Kahire, 1947, s.277.

10 A.y., s. 301-2 ve 304. Cismani Meclis ancak 17/30 Ağustos 1919 oturumunda Büro'yu doğrudan doğruya kendi denetimi altına alır.

11 Büro'nun hazırladığı raporlar günlük *The Renaissance*'de Fransızca yayınlanıyordu, bu gazete Aralık 1918 ile 1920 baharı arasında Garabed Nuryan ve eski Şura-yı Devlet üyesi Dikran Chayan tarafından çı-

sonra Ermenilere karşı tutumu hakkında da dosyalar hazırlar; İngiltere Yüksek Komiseri'ne Ermeni felaketzedelerin uğradıkları saldırılar hakkında üç yüz dosya ile- tir. Büro ayrıca "Türklerin beraat ettirmeye çalıştıkları" tehcir failleri hakkında da belgelere dayalı dosyalar oluşturur ve "Kayseri ve Diyarbakır'daki katliamlar" hak- kında iki çalışma yayımlar.¹²

Sonuçta Ermeni kurumlarının, koşullar elverir elvermez malzeme toplamaya başladıkları ve Jön Türk sorumlularının uluslararası bir "Yüce Divan" karşısında yargılanmasını istedikleri görülüyor.

21 Kasım 1918 tarihli bir padişah iradesiyle Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti nezdinde bir idari tahkikat komisyonunun, "Mazhar komisyonunun" kurulması,¹³ bir sonraki ay Jön Türk suçluları yargılamakla yükümlü divan-ı harplerin kurulma- sı çok sayıda dosyanın soruşturulmasına yol açtı. "Mazhar komisyonu" kuruldu- ğu andan itibaren soruşturmalarını daha ziyade Ermeni halkına karşı işlenen suç- lara dahil olan devlet memurları üzerinde yoğunlaştırarak tanık ifadelerini ve diğer kanıtları toplamaya başladı. Bu komisyon oldukça geniş yetkilerle donatılmıştı zi- ra dava açabildiği, araştırma yapabildiği ve belge toplayabildiği gibi adli polis birim- lerinden, hatta devletin diğer birimlerinden yararlanarak sanıkların tutuklanmasını ve gözaltına alınmasını da sağlayabiliyordu. Başta Hasan Mazhar valilere ve kayma- kamlara resmi bir genelge göndererek Ermenilerin tehcir ve katli ile ilgili yerel yet- kililere gelen her türlü orijinal belgeyi ve onaylı nüshayı istedi. Komisyon aynı za- manda yeminli tanıkları da sorguladı. Komisyon üç aydan biraz kısa bir süre zarfın- da 130 dosya hazırladı ve bunları düzenli olarak Divan-ı Harbe aktardı. Bu dosyalar- da çok sayıda resmi veya yarı resmi belge vardı ve bunların sadece bazıları Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin hukuk ekinde, büyük bir kısmı da dönemin Os- manlıca, Ermenice veya Fransızca yayınlanan İstanbul gazetelerinde yayınlanmıştı.

Davacı sıfatıyla İstanbul Patrikhanesi tarafından temsil edilen Ermeniler da- va dosyalarına ulaşabiliyorlardı ve orijinal ya da tasdikli belgelerin nüshalarını alma ve fotoğraflarını çekme hakları vardı. Mahkeme "olağanüstü divan-ı harp" ni- telikliğini taşımakla birlikte başta karmaydı, yani askerî ve sivil hâkimlerden oluşu- yordu. En azından 24 Mart 1919'a kadar durum böyleydi.¹⁴ Patrikhane ve avukat- larının dosyalara ulaşabildikleri sürenin -5 Şubat'tan 23 Mart'a kadar- kısa olma- sına rağmen Büro bir hayli resmi belge toplamayı başardı ki bunlar diğer kaynak-

karılıyordu; Dr. Topjian da onlara yardım ediyordu. Patrik bize Patrikhane'nin bu gazetenin basımını fi- nanse ettiğini söyler (A.y., s. 302-3).

12 A.y., s. 304. Faits et documents, épisodes de massacres arméniens de Dyarbékir, Konstantinopolis, 1919; Thomas Mgrdichian, *Տիրապետական Նահանգի Ջարդերը* [Diyarbakır Vilayeti'nde Katliamlar], Ka- hire, 1919; Sebuhan Aguni, *Միլիոն մը Հայերու Ջարդի Պատմությունը* [Bir Milyon Ermeni'nin Katliamı- nın Tarihi], Konstantinopolis, 1920. Yazar, günlük *Zhamanag* gazetesinin editörü, eserini Patrikhane'nin "tasarrufunda bulunan çok sayıda belgeye dayandırarak" katliamlar hakkındaki ilk toplu çalışmayı yay- ımlar.

13 Tahkikat komisyonunun kuruluşu hakkında bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, Anka- ra, 1999, s. 445-6.

14 5 Mart 1919'da Bakanlar Kurulu Sâmî Bey'in yerel divan-ı harpleri feshetmeyi ve katliamlar ve tehcirler- le ilgili bütün davaları Konstantinopolis'te kurulacak ve (karma değil) sırf askerlerden oluşan bir divan- ı harp mahkemesinde görmeyi öneren raporunu inceledi (*La Renaissance*, sayı 82, 7 Mart 1919).

lardan gelen malzemelerle ve Patrikhane Enformasyon Bürosu'na gelen tanıklıklarla tamamlandılar.

Kemalist güçlerin gelecekte başkente girme tehlikesi karşısında Patrik Zaven Kasım 1922'de bu malzemelerin konulduğu yirmi dört sandığı Manchester'e, o sırada Avrupa başpiskoposu olan Ekselansları Krikoris Balakyan'a gönderdi. Balakyan 1927'de Marsilya piskoposluğuna seçilince bu belgeleri de yanında götürdü, daha sonra anılarını yazarken bu malzemelerden yararlanmak isteyen eski patriğin acil talebi üzerine belgeleri 1938 başında Kudüs Patriği Torkom Kuşakyan'a gönderdi – o sırada Zaven Der Yeğyayan Bağdat'ta yaşıyordu.¹⁵

Teşekkürler

Arşiv konusundaki uzmanlıklarını benimle paylaşan, bana sayısız belge sağlayan ve araştırmalarımı paylaşan Vahé Tachjian ve Michel Paboudjian'a; kitabı düzenli olarak okuyan ve tavsiyelerde bulunan Boris Adjémian'a; yardımları, destekleri ve tavsiyeleri nedeniyle Stephan Astourian, Hamit Bozarslan, George Hintlian, Hrayr Karagözyan, Hans-Lukas Kieser, Marc Nişanyan, Ara Sarafyan, Eric Van Lauwe, Vartkès Yeğyayan'a; nezaketleri ve özel ve etkili destekleri nedeniyle Alice Aslanyan ve Serge Samuelyan'a teşekkür ediyorum. Bu kitabı Odile Jacob Yayınları'ndan yayınlamayı teklif eden ve Fransızca baskısının önsözünü yazan Gérard Chaliand'a şükranlarımı sunuyorum. Türkçe baskısının yapılabilmesine önayak olan Ahmet İnsel'e, zahmetli bir çeviriyi üstlenen Ayşen Ekmekçi'ye ve kitabın yayına hazırlanmasındaki emekleri için Kerem Ünüvar'a teşekkür ederim.

15 Zaven der Yeğhiayan, *Memoirs [Anılar]*, *op. a.g.e.*, s. 303. Bu arşivler bugün hâlâ oradadır. 1960'larda Krieger tarafından "yeniden keşfedildiler", mikrofilme çekildiler ve yaklaşık elli kutuda tasnif edildiler.

Yayıncının Notu

Raymond Kévorkian'ın *Ermeni Soykırımı*, birden fazla uzmanlık alanına uzanan kapsamlı bir literatüre dayanılarak hazırlanmış bir eser. Bu nedenle metnin çevrilmesi ve yayına hazırlanması sırasında yardımlarıyla kitabın yayımlanmasında emeği geçen dostlarımıza müteşekkirimiz. Özellikle Rober Koptaş'ın aracılığıyla Aren Dadır ve Artin Can Baharoğlu hem yer adlarının karşılaştırmalı tasnifini yaptılar hem de Ermenice isimlerin okunuşlarıyla metinde yer almasını sağladılar. Kendilerine çok teşekkür ederiz.

Kitabın Türkçesini yayına hazırlarken daha önce yayımlanmış eserlerden yararlanmak kaçınılmazdı. Aras Yayınları tarafından hazırlanan R. H. Kévorkian ve P. B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (çev. Mayda Saris, yay. haz. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2012 [*Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris 1992]) özellikle Ermenice yer adlarının tespiti ve Türkçeleriyle beraber sunulabilmesi için en önemli kaynaklardan birisiydi. Vahakn Dadrian ve Taner Akçam'ın derlediği "*Tehcir ve Taktik*" *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları (İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922)* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009) pek çok konuda yardımcı kaynak olarak Türkçe baskının yayına hazırlığı sırasında kullanıldı. Büyük emek ürünü her iki eser için yazarlarına ve yayına hazırlayanlarına teşekkür ederiz.

Türkçe baskıda metnin içinde yer alan isimleri orijinal kaynaklardan alındığı şekilleriyle muhafaza ettik. Bariz noktalama hataları dışında isimleri olduğu gibi bıraktık. Yine metinde yer alan rütbe, unvan vb., ilk geçtikleri yerde Osmanlıca karşılıklarıyla verdik. Bu seçimleri yaparken metnin akademik okur dışındaki okurlar tarafından da rahat bir şekilde okunabilmesi amacını gözettilik. Tespit edilebilen yer adları Ermenice orijinal isimlerinin yanı sıra Osmanlıca ve Türkçe karşılıklarıyla birlikte metin içinde ilk geçtikleri yerlerde verildi. Yabancı dillerden Türkçeye aktarılmış eserlerin çevirileri ilk geçtikleri yerde belirtildi. Ermeniceden alınan kaynaklardan, metnin tüm bölümlerinde kullanılanlar Ermenice başlıkla-

rı ve Türkçe karşılıkları ile verildi. Dipnotlarda alıntılanan arşiv belgeleri, buldukları arşivlerde nasıl kayıtlıysa o şekilde muhafaza edildi, kayıtlara ait kısaltmalar Türkçeleştirilmedi.

Ermeni Soykırımı, Fransızca orijinalinden çevrildi [*Le Génocide des Arméniens* (2006, Odile Jacobs)] ve İngilizce çevirisiyle [*The Armenian Genocide: A Complete History*, (2011, I.B. Tauris)] karşılaştırılarak yayına hazırlandı. İki versiyon arasında tutarsızlıklar söz konusu olduğunda Fransızca baskı esas alındı. Ayrıca Türkçe baskı için yazarın da bilgisi dahilinde ve onun katkısıyla metne “Kaynakça” eklendi.

İLETİŞİM YAYINLARI

BİRİNCİ KISIM

**Birlikte Muhalefet Yapan
Jön Türkler ve Ermeniler
(1895-1908)**

Abdülhamid ve Osmanlı Muhalefeti

Sultan II. Abdülhamid rejimine yapılan muhalefetin şiddeti ve çeşitliliği hakkında bir hayli mürekkep harcanmıştır. Tahta çıkışı gayrimeşru bulunmuş ve muhtemelen bir hükümdar katli ile lekelenmiştir ancak gayrimeşruluk ve cinayet nihayetinde Osmanlı saray çevrelerinde yaygın uygulamalardır. Birçok tarihçi muhafazakârların, dinî çevrelerin ve daha genel olarak Müslüman Osmanlıların *Tanzimat* adı verilen ve devleti merkezi olarak yeniden düzenlemek ve tüm Osmanlı tebaasını yasalar önünde eşit kılmak üzere tasarlanmış bir reform ve merkezileşme politikasına karşı gösterdikleri sert düşmanlığı vurgular. Hiç şüphesiz iktidarın merkezileşmesi, yüzyıllardır sınırsız özerkliğe alışmış *beyler* ya da aşiret reisleri arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Müslüman Osmanlıları skalanın en tepesine, “gâvurları” ise en altına koyan bir toplumsal hiyerarşiye dayanan geleneksel Osmanlı sisteminin, henüz tam anlamıyla olmasa da sonunun geldiğinin tahmin edilmesi hâkim grupları ve dinî çevreleri telaşlandırmıştır.

Her ne kadar II. Abdülhamid modernleşme sürecini başlatmamış olsa da, başta “Mithat Anayasası” olmak üzere modernleşmenin sonuçlarını miras olarak devralmıştır ki bu anayasanın yürürlüğe konulması daha sonra Jön Türklerin siyasi taleplerinden birini oluşturacaktır. Sultan’ın meclisi feshetmek ve anayasayı kaleme alan Mithat Paşa’yı görevlerinden azletmek suretiyle bu anayasayı hemen yürürlükten kaldırması, kendinden önceki sultanların yönetimde reform yapma, orduyu yeniden yapılandırma, modern bir eğitim sistemi yaratma ve daha genel olarak Batılı modelleri benimseme yolundaki politikalarını sürdürmesini engellemiştir. Ancak bunun, “modernist” Genç Osmanlıları tatmin etmek için yeterli olmadığı açıktır.

Sultan’ın neredeyse tahta çıkar çıkmaz karşı karşıya kaldığı 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı, hâkim gruba Osmanlı İmparatorluğu’nun geri dönüşü olmayan bir çöküşe girdiğini ve sahip olduğu toprakları birer birer kaybetmekte olduğunu hatırlatır. Osmanlı Devleti’nin ve Osmanlı toplumunun modernleştirilmesi elbette bu

çöküşe verilen bir karşılıktı. Bununla birlikte İmparatorluğun Rus-Osmanlı Savaşı'nda aldığı son yenilgi, sarf edilen bütün çabaların beklenen sonuçları vermediğini, imparatorluğun çökmeye devam ettiğini ve büyük güçlerin ihtiraslarına karşı etkili bir direnç göstermekten aciz olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçta, muhafazakâr ve dinî çevrelerin yanı sıra hükümetle bağlantısı olan çok sayıda insanın da vardığı yargı bu yöndeydi.

İmparatorluk nasıl kurtarılacaktı? Bu, taban tabana zıt yanıtlar verseler de bütün Osmanlı muhaliflerini etrafında toplayan bir soruydu. Her zaman olduğu gibi bu sefer de çok kültürlü ve çok etnik kimlikli bir imparatorluk parçalanırken bünyesinde yer alan her grup kendi geleceğine odaklanmıştır. Bu, öncelikle, yüzyıllardır iktidarı elinde bulunduran grup için geçerliydi.

Sistemin öyle bir yapısı vardı ki Sultan'a yönelik muhalefet öncelikli olarak içten ve kurumsaldı. Bu nedenle en aktif muhalefet, hâkim gruba mensup –sivil ya da asker– devlet memurlarından yükselmişti. Tarihçiler, hünkâr ve halifeye muhalefet fikrinin Müslüman kitlelere tamamen yabancı olduğunu belirtirler. Abdülhamid yönetiminde, kişiler sadece şüpheli buldukları için imparatorluğun Yemen gibi uzak vilayetlerine ya da Küçük Asya'nın doğu vilayetlerine sürgüne gönderilebiliyorlardı. Aslında, Sultan'ın, dönemin gözlemcilerinin de sık sık vurguladıkları bu hastalıklı şüpheciliği, 30 yılı aşan saltanatı boyunca muhalif grupların yeni üyeler kazanmalarına yardımcı olmuştur. Hepsini aynı modernist eğitimden geçmiş olan Osmanlı elitleri, rejimle hiçbir temel görüş ayrılıklarının bulunmamasına rağmen, bazen, sadece gözden düşmüş oldukları için kendilerini muhalefet kanadında buldular. Politik söylemleri anayasasının yeniden yürürlüğe konması talebiyle özetlenebilir.

Ulema için aynı durum söz konusu değildir, özellikle de tarikat kökenli olanlar için. Daha önce de belirttiğimiz gibi onlar, eşitlikçi ideolojiyi kabul edemediler ve İslâm'ın kendilerine sağladığı üstün statüyü kaybetme riskini göze alamadılar. Ulemanın Müslüman kitleler üzerinde belli bir nüfuzu olduğu için, Batılı yenilikleri reddeden kamuoyunun şekillenmesinde önemli bir rol oynadılar ve gayrimüslimlerin giderek artan rollerine kuşkuyla baktılar.

Buna karşılık, 1889'da *Tıbbiye-yi Askeriye*'de (Askerî Tıp Akademisi) *İttihat-ı Osmanî*'yi¹ kuran Genç Osmanlılar –daha sonra Diyarbakır valisi olan Mehmed Reşid,² İbrahim Temo (1865-1939), Abdullah Cevdet (1869-1932) ve İshak Sükûti (1868-1903)– hakiki bir siyasi muhalefetin başladığının habercisidirler çünkü onlar dönemin Batı toplumları için önemli bir birleşme ve dolayısıyla da güç unsuru olan bir kavramını, yani milliyetçiliği benimsemişlerdi. O dönemde çok az güçleri vardı ve örgütlü bir hareketten ziyade bir düşünce okuluydular ancak onları yönlendiren düşünce Osmanlı âleminde zaten yayılmaktaydı.

Ancak cevabı merakla beklenen, imparatorluğun akıbetinin ne olacağı sorusu, hâkim gruba bağlı olmayan unsurları kendi gelecekleri konusunda oldukça endişe-

1 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 71.

2 Dr. Çerkez Mehmed Reşit Bey (1872-1919), 1915'te Diyarbakır valisi. Vilayeti'ndeki Ermenileri katletme konusundaki etkileyici azmini daha ileride göreceğiz.

ye sürüklüyordu. Tanzimat'ın yürürlüğe girmesiyle birlikte gâvurlar olarak statüleri bir miktar iyileşmiştir ancak Türk halkı tarafından, nankör, güvenilmez, hain ve çıkarıcı gruplar olarak algılanmaya devam ediyorlardı.³ Bu milletlerin bazı üyeleri devlete hizmet etmişler ancak sadece alt düzeydeki görevlerde çalışmışlar ve siyasi sorumlulukları olmamıştır; gündelik hayatta ise mahkemeler ve daha genel anlamda yönetim onlara eşit olmayan bir muamele yapmaya devam etmiş, gayrimüslimleri diğerlerinden daha ağır vergilendirmiştir. Müslüman kitleler *milletleri*, yabancı unsurlar olarak, hatta iç düşmanlar olarak görmeye devam ediyorlardı.

İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarında yaşayan gayri-Türk gruplar için, 1878 Berlin Antlaşması'nın, imparatorluğun toprak bütünlüğü doktrininde bir gedik açtığı aşikârdır; bu grupların İstanbul ile boşanmaları için geriye son pürüzlerin giderilmesi kalmıştı. Kaderleri Osmanlı Devleti'nin kaderine daha yakından bağlı olan, imparatorluğun Arap, Ermeni veya Kürt unsurları için aynı durum söz konusu değildi çünkü onlar imparatorluğun Asya'daki topraklarında yaşıyorlardı. Fiilen Mısır bileşeninden kopmuş olan Arap dünyasını Osmanlı başkentine ve Sultan-halifeye bağlayan organik din bağı elbette yüzeysel bir bağ değildir ama bu bağın sonuza kadar sürdürülemeyeceği görülmüştür. Mısır'ın yaşadığı etkileyici ekonomik gelişme gözden kaçmamış ve bu durum, Suriye veya Mezopotamya'da ve hatta Arabistan veya Yemen'deki kabile ya da aşiret çevrelerini imrendirmiştir. Bu durum, zoraki bir tempoyla yapılan modernleşmeyle, birçok insanın etkisiz ve yozlaşmış olarak değerlendirdiği bir yönetim altında hiç ilerleme göstermeyen bir Osmanlı toplumu arasındaki zıtlığı ortaya çıkardıkça daha da belirginleşmiştir.

Ermeni-Kürt Osmanlı dünyası ise yüzyıllardır süren bir uykudan uyanmaktaydı. Ermeniler, tarihi topraklarının Rusya'nın yönetimindeki doğu kısmında yaşanan ilerlemeyi –her ne kadar bu ilerleme asimilasyona dayalı, baskıcı politikalar eşliğinde gerçekleşmiş olsa da– görüyorlardı. Resmi anlamda Tanzimat onları Kürt beylerine bağımlı olmaktan kurtarmıştı ama sonuçta yerini, yüzyıllar içerisinde her iki tarafın da yararlandığı bir tür anlaşmaya ya da bir “ortak yaşama” bırakmış eski bir çekişmeyi yeniden canlandırmıştı. Yerlerini merkezi hükümetin atadığı memurlara bırakan Kürt aşiret reisleri, devletin modernleştirilmesi ve hiçbir fikirlerinin olmadığı bir Avrupa modeline dayanarak merkezileştirilmesi uğruna uzun süredir sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmeyi kabullenmekte zorlanıyorlardı. Henüz ne Kürtler ne de Ermeniler Osmanlı çerçevesi dışında bir gelecek öngörüyorlardı.

Muhalefetin en tehlikeli kanadını temsil eden “Ermeni Komitaları” hem Abdülhamid iktidarı hem de çok sayıda rejim muhalifi Jön Türk tarafından, ülkenin iç güvenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden ve yaptıkları propaganda faaliyetleriyle Batı'da içler acısı bir imparatorluk imajı yaratan terörist örgütler olarak görülüyordu. Bu Komitalar kendilerini Osmanlı toplumunun aydınlık bir unsuru, kitleleri hüküm süren gericilikten kurtarmaya ve federal bir devlet kurmaya çalışan, sosyalist değerleri savunan bir tür öncü güç olarak görüyorlardı.

Çaresiz bir halde imparatorluğu ve ayrıcalıklarını korumaya çalışan hâkim grup

3 Stephan H. Astourian, “Sur la formation de l'identité turque moderne et le génocide arménien: du préjugé au nationalisme moderne”, *L'Actualité du génocide des Arméniens* kolokyumu, Paris, 1999, s. 35-37.

ile kendilerini, faaliyette oldukları bölgeye tümüyle yabancı entelektüel kategorilerle ifade eden Ermeni eylemciler arasındaki derin uçurum açıkça görülebilir. Sultan Abdülhamid'in bu hareketlere verdiği tepki 1894-96 yılları arasında yaklaşık 200.000 Ermeni'yi katletmek olmuştur. Henüz kapsamlı bir şekilde araştırılmamış olan bu suçlar örgütlü bir niteliğe sahipti; hiç kuşkusuz Bâbü'lî'nin bu suçlarda doğrudan doğruya parmağı vardı. Her ne kadar soykırım olarak adlandırılmasalar da, bu katliamların, geniş ölçüde Ermeni nüfusunu azaltmak ve onların sosyo-ekonomik düzeyini zayıflatmak niyetiyle yapıldıkları görülmektedir. İşlenen bu suçlar, Komitalar ve Ermeni halkı nezdinde, bu kanlı baskıya neden olduğu düşünülen devrimci meşru müdafaa eylemleri hakkında hiç dinmeyen bir tartışma da başlatmıştır. Bu tartışma Osmanlı Ermeni Cemaati nezdindeki ilişkileri kalıcı bir şekilde zehirlemiştir: Kitlesel katliamın psikolojik etkileri hakkında çeşitli sorular sormakla kalmamış, aynı zamanda Abdülhamid rejiminin uygulamaları, Türk toplumunda şiddetin rolü ve bu toplumun siyasi sorunları çözme yöntemi hakkında çeşitli sorular sorulmasına da yol açmıştır.

Bununla birlikte bu olaylar sonucunda Batı kamuoyunun harekete geçmesi, katliamları, daha sonra Osmanlı'daki muhalif akımlar değerlendirilirken kullanılan bir tür ahlâk referansına ya da ölçütüne dönüştürmüştür. Bu katliamlar Jön Türkler ve sürgündeki Ermeni militanlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine yönelik olarak yapılan tartışmalarda da önemli bir yer tutmuştur.

Avrupa'daki Jön Türkler ve Ermeni Militanlar, 1895-1901

Paris, 1895'e kadar Jön Türkler ve aralarında en meşhur olanı, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (OİTC) kurucusu Ahmed Rıza için bir sürgün yeri olarak kalır. Rıza etrafına sadece küçük bir Jön Türk grubunu toplamıştır ancak bu çok seçkin bir gruptur: Tıp eğitimini tamamlamaya çalıştığı Paris'te 1894'te kendisine katılan Selanik asıllı Dr. Nâzım,⁴ ve Sorbonne ve Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Ulusal Enstitüsü'nde tarih ve felsefe dersleri alan Şuşili (Karabağ'ın eski başkenti) Ahmed Ağaoglu (Agayev).⁵

Aynı dönemde Paris'te bulunan Ermeniler arasındaki en ilginç şahsiyet hiç kuşkusuz İsdepan Sabah-Gülyan idi.⁶ Sosyal-Demokrat Hınçak Partisi'nin (SDHP) bir lideri olan Sabah-Gülyan partinin Paris'teki itici gücüydü. Sabah-Gülyan burada,

4 Sêlanikli Nâzım (1870-1926), İstanbul Askerî Tıp Okulu'nda eğitim görmüş doktor; ve 1905 ila 1922 arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sembolik bir figürü, daha sonra göreceğimiz gibi Ermeni kıyımasının baş organizatörlerinden biri. Paris'teki varlığı hakkında bkz. Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 74.

5 Ahmed Agayev (1869-1939) Türk milliyetçiliğinin ideologlarından biri ve İTC Merkez Komitesi'nin önemli bir üyesi; bu sıfatla 1919'da İngilizler tarafından tutuklanır ve Malta'ya sürgüne gönderilir. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin önderlerinden biri olan İsdepan Sabah-Gülyan Paris'te bulunduğu sırada Agayev ile sık sık görüşmüştür: Bkz. İsdepan Sabah-Gülyan, *Պատմությունը [Sorumlular]*, Providence, 1916, s. 134.

6 S. Sabah-Gülyan (1861, Shahuk [Nahçevan] - 1928, New York) Tiflis'te eğitim gördü, burada SDHP'ye katıldı; Çarın polisleri tarafından sınırışı edildi, Paris'e kaçtı; burada Siyaset Bilimi Enstitüsü'ne devam etti, Anatole Leroy-Beaulieu'nun öğrencisi oldu; Sabah-Gülyan, *Պատմությունը [Sorumlular]*, s. 151.

yıllardır ilişkisi olduğu için herkesten daha iyi tanıdığını iddia ettiği sürgündeki Jön Türklerle dirsek temasındaydı.

1895 başında, Paris'te bulunan siyasi ve entelektüel çevrelerde, 1894 yazında Sasun'da [Sason] Ermenilere karşı yapılan son katliamlardan sonra alınacak önlemler ve Avrupalı konsoloslardan oluşan araştırma komisyonunun bu katliamlara dair ulaştığı ağır sonuçların *Blue Book*'ta (İngiliz parlamentosunun raporu) yayımlanması konuşulur. Herkes, Sultan'ın Küçük Asya'nın doğu vilayetlerinde hüküm süren "güvensizliğe" bir son vermek üzere "reformlar" yapması gerektiğini söyler.

Parisli Jön Türkler ilk defa, Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na dayatmaya çalıştıkları meşhur "reformlar" meselesiyle karşı karşıya kalırlar. Bu sorunla birlikte, Jön Türklerin Osmanlı Devleti'ne, ve onun içindeki gayrimüslim unsurların yeri ve statüsüne ilişkin görüşleri de tartışılır. Paris'te çıkan *Le Figaro* gazetesinde "11 Mayıs 1895" reform planı⁷ hakkında bir makalenin yayınlanması, Paris'teki SDHP eylemcileriyle Rıza ve ITC'nin mali işler sorumluluğuna seçilmiş olan Nâzım başkanlığındaki Jön Türkler arasında bir toplantı yapılmasını sağlamıştır. Sabah-Gülyan'ın bu toplantıyla ilgili aktardıkları, iki Türk liderinin bu reform planına kesinlikle karşı olduğunu göstermektedir⁸ – bir başka deyişle iki lider hem Osmanlı'nın bir iç meselesi olarak değerlendirdikleri bir konuya Avrupa'nın müdahil olmasına hem de imparatorluğun bazı vilayetlerine özel bir statü verilmesine karşı çıkmaktadır. Jön Türkler, aşiret sistemine ve doğu illerinde hüküm süren şiddete itiraz eden ve Sasun katliamlarını kınayan Hınçakların aksine, merkezi bir politikayı savunmaya devam ederler.

Dahası Jön Türk hareketinin resmi lideri Ahmed Rıza, Abdülhamid karşıtı muhalefetin bir bölümünün benimsediği devrimci yöntemleri reddediyor ve daha ziyade, Sultan'ın uyguladığı politikadan pek farklı olmayan muhafazakâr bir politika⁹ savunuyordu. Ancak Rıza'nın siyasi planlarının Paris çevrelerinde itibar kazanması için, aralarında Ermenilerin de bulunduğu diğer grupların desteğine ihtiyacı vardı. Bu nedenle Nubar Paşa¹⁰ ile görüşmek istemiştir. Nubar Paşa Mısır'da Başbakanlık yapmış olan ve başta karma mahkemelerin kurulması olmak üzere Mısır'da yapılan reformların babası sayılan İzmirli bir Ermeni'dir. Hiç kuşkusuz Rıza, Mısırlı Paşa'nın Fransız politikacılarıyla olan ilişkilerinden ve bonkörlüğünden yararlanmak istemiştir.

1895 sonbaharında "Paris'teki Ermeni Öğrenciler" Grand Orient'te bir konferans düzenlediler. Davet edilen konuşmacı SDHP kurucularından biri olan ve Londra'dan gelen Avetis Nazarbekyan'dı. Bu konferans bize Osmanlı Ermeni milletine yapılan son zulümler karşısında Parisli Jön Türklerin aldığı tutumu değerlendirme fırsatını verir. Nazarbekyan, Hamid'in politikalarını, özellikle de yaygın hale gelen

7 11 Mayıs'ta kamuoyuna duyurulan bu plan, İstanbul'da görevli büyük devlet Büyükelçileri tarafından 1878 Berlin Anlaşması'nın, Ermenilerin yaşadığı doğu vilayetleri için sınırlı özerklik öngören 61. maddesine dayanarak hazırlanmıştır.

8 Sabah-Gülyan, *Պատմությունը* [Sorumlular], s. 140.

9 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 78.

10 Sabah-Gülyan, *Պատմությունը* [Sorumlular], s. 145. Nubar SDHP gazetelerinin basılmasını finanse etmek için yılda 300 sterlin verir.

Ekim-Kasım katliamlarını ve Avrupa'nın bu katliamlar karşısındaki ilgisizliğini kınar. Nazarbekyan konuşmasını, "Eğer Ermenilerin ölmeleri gerekiyorsa öleceklerdir ama köle olarak değil özgür insanlar olarak" diye bitirir. Nazarbekyan'ın konuşmasında Jön Türk izleyicileri rahatsız eden şey katliamların kendisinden ziyade, Bâbiâli'nin topraklarını yönetme yeteneğini sorguladığı kısım olmuştur. Sabah-Gülyan daha sonra, Jön Türk sıralarında oturan birçok Ermeni öğrencinin Müslüman arkadaşlarının gösterdiği bu olumsuz tepki karşısında şaşırıldığını belirtir.¹¹

Bu katliamlar Batı'da Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde bir kamuoyunun oluşmasına bir hayli katkıda bulunmuştur ki bu da Paris'te sürgünde olan Jön Türkler tarafından esfle hissedilmiştir. Katliamlar önderlikleri Londra, Cenevre ve Paris'te bulunan Ermeni Komitalarında da bir radikalleşmeye yol açmıştır. Bununla birlikte Jön Türk hareketi, Ermeni katliamlarının ardından ortaya çıkan diplomatik krizden yararlanmıştı.¹² Rıza'nın 1895'te Paris'te yayımlamaya başladığı *Meşveret*'in Fransızca eki, Paris sürgünlerinin içinde buldukları rahatsız edici durumu ortaya koymaktadır: Resmi Osmanlı söyleminin uyandırdığı vatansız duygularla Avrupa'nın olaylara gösterdiği tepkiden duydukları utanç arasında gidip gelmektedirler. Hareketin düşünce önderi Rıza, Mayıs 1896'da yazdığı bir makalede Abdülhamid'in Ermenilere karşı yaptığı katliamların "İslâm geleneklerine ve Kur'an'ın emirlerine karşı olduğunu" göstermeyi hedefleyen uzun bir ispata girişir. "Bizler Sultan'ın etrafında hem İslâm'ın kuralları hem de düzen ve terakki düşünceleri konusunda derinleşmiş danışmanların yer almasını istiyoruz."¹³ Rıza böylece katliamların sorumluluğunun Sultan'ın çevresindekilere ait olduğu tezini ortaya atmıştır ki bu olayda bu çevrenin ulusal geleneklere pek saygı göstermediği varsayılmaktadır. Rıza, ilerleyen satırlarda Sultan'ın kendisini bütün suçlamalardan aklar ve kendi hükümet anlayışını ve Halife-Sultanlık makamına olan bağlılığını dile getirir. Rıza birkaç hafta sonra sorumluluk kavramı anlayışını ayrıntılı bir şekilde yazar ve imparatorluğun Hıristiyan tebaası hakkındaki görüşlerini açıklığa kavuşturur. Rıza "Müslümanları Hıristiyanlardan daha sık savunduğunu" itiraf eder. "Bu abartılı gelebilir ancak ülkemizde Osmanlı Hıristiyanlarının kaderiyle Müslümanların kaderi arasında bir kıyaslama yapılamayacağı muhakkaktır. Hıristiyanlar Müslümanlardan çok daha mutludur ya da en azından daha az mutsuzdur diyelim... Yağmalamalar sırasında Hıristiyanların hedef olarak seçilmelerinin sebebi onların Müslümanlardan daha zengin olmaları ve daha konforlu yaşamaları ve, ya korkudan ya da muzaffer olan tarafa karşı duydukları güvensizlik nedeniyle kapılarını kapalı tutmalarındır."¹⁴ Jön Türk liderinin burada ifade ettiği şey açıkça, şanslı talihinin

11 A.y., s. 148.

12 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 76.

1895 sonbahar katliamları özellikle altı doğu vilayetinde yaşayan Ermenileri hedefler. Katliamlar, Ekim ayında, tam olarak Sultan'ın aylarca direndikten sonra "11 Mayıs" reform planını imzaladığı (17 Ekim) anda başlar. Reform-katliam bağlantısı İmparatorlukta görev yapan diplomatların dikkatinden kaçmamış; o sırada Abdülhamid'e karşı birlik ve düzen teması etrafında birleşik bir örgütlenme arayışında olan Jön Türkler için de bir uyarı olmuştur.

13 Ahmed Rıza, "Chrétien, musulman et humanité", *Mechveret*, I/11, 15 Mayıs 1896, s. 3.

14 Ahmed Rıza, "Atrocités contre les chrétiens", *Mechveret*, I/14, 1 Temmuz 1896, s. 4.

“avantajlarından yararlanan” ve sahip olduğu şeyleri efendileriyle paylaşmayı reddederken onlara karşı yeterince şükran göstermeyen Hıristiyan “misafir” kavramıyla dile getirilen, asırlardır süren bir Osmanlı geleneğine dayanmaktadır. Böylece hâkim grubun uyguladığı şiddet meşrulaştırılmaktadır.

Jules Roches, Aralık 1895'te Hôtel des Sociétés Savantes'te düzenlenen bir konferansta yaptığı bir konuşmada Hamid rejiminin saçtığı dehşeti ifşa eder. Roches'in konuşmasına gösterilen tepkiler de en az Rıza'nın yazısı kadar açıklayıcı niteliktedir. Rıza'nın yanında oturan Jön Türklerden bir tanesi kendini tutamaz ve şöyle bağırır: “Bütün bu haberler yalandır, bunlar Hınçaklar tarafından uydurulmuştur.” Ardından Türklerin itibarını lekeleyen olaylar için Ermenileri suçlar.¹⁵ Bu, genç “liberal” eylemcilerin Abdülhamid rejimine karşı verilen mücadelede bir araya gelmelerine rağmen birçok meselede birbirlerine ne kadar zıt düştiklerini ve kendi kültürel geçmişlerinin ve geleneklerinin mahkûmu olduklarını göstermektedir.

Batı kamuoyununun desteğini almaya çalışan Ermeni eylemciler ise Paris basınıının kendilerini terörist olarak göstermesinden ve katliamları kasten görmezden gelmesinden şikâyetçidirler.¹⁶ Sabah-Gülyan'a göre bu genel eğilim, *Ecole des Sciences Politiques*'teki (Siyasal Bilgiler Fakültesi) hocası Anatole Leroy-Beaulieu ile yaptığı bir konuşmayla ters yüz olur. Bir Doğu uzmanı olarak bilinen Leroy-Beaulieu bu tartışmaya dahil olmaya karar verir.¹⁷ Leroy-Beaulieu, Hôtel des Sociétés Savantes'te verdiği “Ermenistan ve Ermeni Sorunu” başlıklı bir konferans ile tartışmayı başlatır. Tanınmış bir Fransız şahsiyetinin de tartışmaya dahil olduğu bu etkinlik, Jön Türklerin ve Ermeni eylemcilerin birbirlerine karşı görüşlerini bildirmeleri için bir fırsat yaratmıştır. Bu etkinlik aynı zamanda İstanbul'un sürgündeki muhalefeti nasıl yakından takip ettiğini de gösterir. Sabah-Gülyan, Sultan'ın, muhalefetin Paris'teki faaliyetlerini denetlemekle görevlendirdiği elçisi Münir Bey'in genç Osmanlı öğrencilerini kaydettiğini ve onları Ahmed Rıza ve yandaşlarının da hazır bulunduğu konferans salonuna götürdüğünü bildirir. Rıza'nın destekçilerinden bir tanesi, hiç şüphesiz arkadaşlarının da hislerine tercüman olarak konuşmacının sözünü kesip onun gibi bir bilim adamının “dinî bir grup” hakkında bu şekilde konuşmasının yakışık alıp almayacağını sorar.¹⁸ Jön Türkler Ermeni kimliğini bu şekilde hafifsemeye çalışarak aslında, “iç işlerine ait bir mesele” hakkındaki tartışmaya katılması için bir “yabancıyı” davet eden ve Avrupa yönetimlerini Tür-

15 Sabah-Gülyan, *Պատասխանատվությունը* [Sorumlular], s. 150-151.

16 1 Ekim 1895'te Hınçaklar Sasun katliamları ve felaketzedelerin feci durumuyla ilgili bir dilekçe vermek için Bâbüalî'de bir gösteri düzenlediler. Yetkililere önceden bildirilmiş olan bu barışçıl yürüyüşe dört bin kişi katıldı. Bu tür protestolara –Dadrian bu gösterinin İmparatorlukta türünün ilk örneği olduğunu söyler– pek alışkın olmayan polis müdahale etti; hemen ardından da Müslüman ahali devreye girdi. Başkent'in bütün Ermeni mahallelerinde genel bir katliam tertip edildi. İstanbul'da bulunan kırk Ermeni kilisesi iki hafta boyunca, Saray insan avına bir son verilmesi emrini çıkarana kadar sığınmacılarla doldu: V. Dadrian, *Histoire du génocide arménien*, Paris, 1996, s. 216-218, bu olaylar hakkında başkentte görevli Avrupalı diplomatların raporlarına dayanan genel bir bakış sağlar.

17 A.y., s. 151. Uzman cevabını vermeden önce Fransız Dışişleri Bakanı Hanoteaux'u yoklamak ister. Hanoteaux'un, yapacağı müdahalenin sürmekte olan müzakereleri engelleyebileceği yolundaki olumsuz yanıtına rağmen Leroy-Beaulieu bu mücadelede atılır.

18 A.y.

kiye'ye müdahale etmek üzere kışkırtan Hınçakların yürüttükleri kampanya karşısında duydukları endişeyi dile getirirler.

Ancak Paris'teki muhalif gruplar arasında hüküm süren dayanışmayı ve zaman zaman fırtınalı anların yaşandığı ilişkilerinin ne kadar yakın olduğunu gösteren başka örnekler de vardır. Jön Türk liderlerle Hınçak devrimciler arasında, bu etkinlikten hemen sonra gerçekleştirilen bir toplantı bu yakınlığı ortaya koyar. Rıza ve Nâzım SDHP temsilcilerine kendileriyle işbirliği yapmalarını ve “milli yenilme hareketine ortak bir katkıda bulunmalarını” önerirler. Bunun için “eski tartışmaları geride bırakmayı”¹⁹ telkin ederler. Rıza'nın Ermeni muhataplarının devrimci metotlarına duyduğu aleni nefret göz önüne alındığında, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Hınçaklarla bir yakınlaşma kurmaya iten nedenlerin ne olduğunu söylemek kolay değildir. Muhtemelen Rıza ve Nâzım, Hınçakların o dönemdeki popülaritesinden ya da hatta Paris'in bazı entelektüel çevreleriyle olan ilişkilerinden yararlanmayı umuyorlardı. Rıza ve Nâzım, Hınçakların Hamid karşıtı kampanyalarını –ki onlar bunun Osmanlı karşıtı olduğunu düşünüyorlardı– durdurmaya bile çalışıyor olabilirlerdi.

Osmanlı Bankası'nın 26 Ağustos 1896'da Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) militanları tarafından işgal edilmesi, Jön Türklerin ve Ermenilerin konumlarını değerlendirmede ölçüt olarak kullanılacak bir başka olaydır. Aşırı medyatik olan bu eylem, 1895-6 sonbahar ve kış katliamlarından çok daha geniş çaplı bir uluslararası yankı uyandırmıştı. Bunun nedeni hiç şüphesiz bu eylemin Avrupa'nın maddi çıkarlarına zarar vermesidir.²⁰ Ancak bu sefer, Ekim 1895'teki gibi barışçıl bir gösteri söz konusu değildir; Fransız basını genellikle sert bir tepki gösterir, Ermenileri terörist olarak niteler. Paris'teki Hınçaklar bir yıldır yürüttükleri toplumsal farkındalık kampanyasının meyvelerini aniden kaybettikleri duygusuna kapılır. Bu nedenle SDHP, EDF liderlerinden bir toplantı talep eder. EDF liderleri bu toplantı için, Avrupa'daki genel merkezlerinin bulunduğu ve resmi yayın organları *Troşaq*'ı yayımladıkları Cenevre'den gelirler. Sabah-Gülyan onlara bu eylemi neden yaptıklarını sorar. Bu soruya kaygı verici bir yanıt alır ve bu yanıt EDF'nin Ermeni katliamlarını durdurmak için Avrupa'ya dikkat çekici bir çağrıda bulunma isteği olarak özetlenebilir. Özel konuşmalarda Hınçak liderler bu olaydan tereddütsüz bir şekilde “siyasi bir acemilik” olarak söz ederler.²¹ İki örgüt arasında Ermenilerin liderliği konusunda yaşanan çekişmenin EDF'nin gösterişli stratejisine ilham verdiği düşünülebilir.

Sabah-Gülyan, tarihçi Ernest Lavisse ve akademisyen Albert Vandale ile yaptığı bir görüşmeden –ki bu görüşmede Sabah-Gülyan iki Fransızdan Ermeniler adına aracılık etmelerini istemiştir– çıktığında Fransız Senato Binası'nın ana giriş kapısının önünde “kol kola dolaşan” Rıza ve Nâzım'a rastlar. Rıza önce, “Sabah-Gülyan Bey, bu defa insanları on binlerle katlediyorlar... Ermeni Sorunu'ndan, 11 Ma-

19 A.y., s. 163. Sabah-Gülyan anılarında o sırada Rıza'nın kendilerine ihtiyacı olduğunu ve artık onlara eskisi gibi hor görerek yaklaşmadığını hissettiğini yazar.

20 Dadrian [1996], s. 245-265, olayları özetler ve hem eylem hem de sonuçları hakkındaki kaynakları etrafıca sıralar.

21 Sabah-Gülyan, *Պատմությունները* [Sorumlular], s. 164.

yıs planından ve Avrupa'nın müdahalesinden ne haber?" diye bağırır. Nâzım ise "Son günlerde yapılan katliamlar [ölü sayısı] yüz bin kişinin üzerindedir; öyle görünüyor ki tek bir (canlı) Ermeni bırakmayacaklar"²² diye devam eder. Hınçak lider, bir an için bile bu suçları mahkûm etmeyi düşünmeyen ancak olup bitenlerin demografik ve politik etkilerini şimdiden hesaplamaya başlamış olan muhataplarının sesindeki ironik tonlamayı fark etmekte gecikmez.

Hınçak Komitesi sonunda Ermeni karşıtı eğilimi tersine döndürmek için bir "ağır topa" yönelmeye karar verir. Komite Ermenilerin Abdülhamid rejimine karşı verdiği mücadeleyi savunan Jean Jaurès'e bir memorandum gönderir ve ondan Fransız basınındaki Ermeni karşıtı propaganda akımını durdurmak üzere kamuoyu önünde bir duruş sergilemesini ister. Sabah-Gülyan, sosyalist liderin bu talebi daha önce "Ermeni milliyetçiliği" ile ilgili kaygıları nedeniyle reddettiğini belirtir. J. Jaurès, Sabah-Gülyan ile yaptığı bir görüşmeden sonra bu mücadeleye atılmaya karar verir. J. Jaurès aynı zamanda, Fransa'da Ermeni yanlısı bazı muhafazakâr çevrelerle aynı pozisyonda bulunmaktan kaygı duyduğunu da itiraf eder.²³

Jaurès'in ilk girişimi 3 Kasım 1896'da, tamamen dolu olan Fransız Parlamento-su'nun kürsüsünde gerçekleşir. Oturum Denis Cochin tarafından açılır ancak Jaurès, muhafazakârların konuşmaları bitene kadar söz almaz. Konuşmacı olarak sıraya girmesi bir sürpriz olmuştur çünkü hiç kimse ondan bir dış politika meselesi hakkında konuşma yapmasını beklemiyordu. Oturuma katılanlar ve kamuoyu üzerinde güçlü bir etki yaratır; özellikle Fransız hükümetinin son dört yıldır Türkiye'de izlediği politikayı suçlar.²⁴ Jaurès'in bir buçuk saat süren konuşması Fransa'da Ermeni yanlısı hareketi hakiki anlamda başlatır. Herkes tarafından bilindiği gibi Osmanlı Sultanı'nın ajanlarından cömert destekler alan Paris gazeteleri artık farklı sesler çıkarmaya başlarlar.

Jön Türklerle Ermeni militanlar arasındaki ilişkilerde 1895'in sonlarına doğru bir yumuşama fark edilir. Jön Türk hareketi içindeki değişiklikler Hamid rejiminin farklı muhalifleri arasında gerçek bir işbirliği için koşulların yaratılmasına yardımcı olur. 1895 başında Mizancı Murad Bey'in Avrupa'ya gelmesi, birbirinden ayrı düşmüş İstanbul ve Avrupa'daki Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti çevreleri arasında bir bağlantı kurar. Uzun bir süre Hamid yönetiminde çalışmış olan Murad Bey, Rıza ve Nâzım'ın tersine, Avrupa'nın müdahalesini ve devrimci Ermeni komiteleriyle yakınlaşma ve ortak bir cephe kurma fikrini de destekler. Aralık 1895'te, Jön Türk sempatisini çevreler üzerinde bir hayli etkisi olan *Mizan [Denge]* dergisini Kahire'de yayımlamaya başlar.²⁵ Murad Bey bu dergide Rıza'nın karşı devrimci tutumlarını sorgular. Temmuz 1896'da Paris'e döndüğünde, Rıza'nın azınlıkta kaldı-

22 A.y., s. 166-167.

23 A.y., s. 172-173.

24 A.y., s. 173.

25 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 79-81. Mizancı Murad Bey (1853-1912), Türkçe konuşan Tiflis doğumlu bir Kafkasyalıdır. Murad Bey'in *Mizan* dergisinin Kahire'de yayınlanan ilk sayısında devrimci Ermeni komitelerine yaptığı birlik çağrısı yayın kurulu tarafından olumlu karşılanır. Yayın kurulu özellikle Sultan'ın tertip ettiği toplu katliamları açıkça kınamasını takdir eder: "*Բաց նստակալ Մուրադ Բեյի [Murad Bey'e Açık Mektup]*", *Hınçak*, sayı 4, 29 Şubat 1896, s. 25-27.

ğı ve yeni bir merkez komitesinin seçildiği bir toplantıda Rıza'ya öldürücü darbeyi indirir. Bu toplantıda Murad yeni merkez komitesinin başkanlığına, Nâzım da yardımcılığına getirilir.²⁶ Murad'ın inisiyatifıyla Jön Türkler, özellikle EDF ile açıkça daha sıcak ilişkiler kurarlar.²⁷ Nisan 1897'de Osmanlı hafiyeleri EDF'nin Paris şubesinden Erzurum'daki komiteye gönderilen bir mesaj ele geçirir; mesajda bundan böyle Ermeni örgütleriyle İTC'nin artık ortak bir hedeflerinin olduğu ve Sultan'ı tahttan indirmek için birleştikleri belirtilmektedir.²⁸ Ermeni kaynaklarında böyle bir anlaşmanın izine rastlanmamaktadır ancak, İTC'nin Konstantinopolis şubesi Hamid'in siyasi polislerinin baskısı sonucunda kapatıldıktan sonra bütün İTC şubeleri doğrudan doğruya Paris'e bağlandığı için böyle bir anlaşmanın yapılmış olması makul görünmektedir.²⁹ Her ne kadar bu ilk yakınlaşmayı çok fazla abartmamak gerekse de bu tarihten itibaren Jön Türklerin esas Ermeni muhatabı uzun bir süre boyunca EDF'dir.

1896-1897'de subayların ve askerî doktorların Paris'e gelmesiyle birlikte İTC'nin sosyolojik profili de değişir.³⁰ Ayrıca 1897'de Abdülhamid'in temsilcileriyle yaptığı müzakerelerden sonra İstanbul'a dönmeyi kabul eden Mizancı Murad'ın ayrılmasıyla Rıza İTC'de yeniden hâkim bir rol üstlenir³¹ ki bu gelişme Jön Türklerle Ermeniler arasındaki yakınlaşma planlarını aniden kesintiye uğratar. Ancak bu döneme damgasını vuran gelişme İTC'nin Kahire şubesinin etkisinin giderek artmasıdır ki bu da Cemiyet'in yön değiştirmesine katkıda bulunur.³² Hanioglu'nun da belirttiği gibi İTC, önce Rıza'nın desteklediği toplumu Osmanlılaştırma ve devleti laikleştirme düşüncesinin arkasında bütün Osmanlı unsurlarının birliğini ve ardından Murad Bey'in dış müdahaleden yana olan muhafazakâr siyasi çizgisini savunduktan sonra İslâm'ı anayasal bir sistem temelinde modernlikle uzlaştırmak isteyen yeni bir program benimser.³³

26 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 83-84. İmparatorlukta, özellikle de Jön Türklerin sürüldükleri Ankara, Kastamonu ve Mamuret-ül Aziz gibi şehirlerde İTC şubeleri açılır; bunlar yerel Cemiyet'in Ermeni teşkilâtlarıyla ilişkiler kurduğu Erzurum gibi garnizon şehirlerinde de açılmışlardı. Mart 1897'de Setrak Pastırmacıyan Avrupa'dan kendisine bir miktar para geldiği ve bu parayı Erzurum İTC üyelerine dağıttığı için tutuklanır: a.g.e., s. 87.

27 Mikayel Varantian, *Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Պատմություն* [*Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihi*], II, Kahire, 1950, s. 2, 1896'da kendisinin de bulunduğu Cenevre'de Tunalı Hilmi ve Jön Türk arkadaşlarının sık sık *Troşaq* dergisinin ofisine geldiklerini belirtiyor ve Osmanlı Bankası saldırısından sonra Ahmed Rıza'nın da kendilerini ziyarete gelerek Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde öngörülen reformlardan ve devrimci yöntemlerden vazgeçmeleri şartıyla Sultan'a karşı verdikleri mücadeleye katılmalarını teklif ettiğini ekliyor.

28 Hanioglu, *The Young Turks...*, s. 87.

29 1897'de Selanik'te kurulan şube Talât Bey'in tarih sahnesine çıkmasına yol açar; Talât 1902'de Ahmed Rıza ile yazışır. Bu şube 1897'den 1906'ya kadar doğru düzgün bir varlık gösteremez: A.y., s. 88.

30 A.y., s. 89.

31 A.y., s. 100 ve 110. Rıza Cemiyet'in önderliğini geçmişte olduğu gibi yine Dr. Nâzım'ın desteğiyle ancak 1898'de ele geçirebilir.

32 A.g.e., s. 102. Neredeyse tümüyle Hoca Muhiddin önderliğindeki ulemanın denetimi altında olan yerel muhalefet İslâm'ı ve "Allah'ın kelâmını" yaymak için devrimi destekler; bu hareket İTC'nin Hıristiyan üye kaydetmeye son vermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman unsurların birleştirilmesine dayanan bir siyasi çizgiyi savunması koşuluyla Cemiyet'in Mısır şubesine katılır.

33 A.g.e., s. 103.